

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ПУТРО (Київ)

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ (нові штрихи до соціально-політичного портрета)

Влітку 1744 р. імператриця Єлизавета здійснила тривалу подорож до України-Гетьманщини, зокрема м. Києва і Глухова, а також відвідала рідні місця свого фаворита Олексія Розумовського — м. Козелець на Чернігівщині. Після Петра I це були перші відвідини України російським монархом. Сама ж поїздка цариці відзначалася надзвичайною помпезністю й урочистістю. Тільки на станціях старшинською адміністрацією було виставлено під кортеж імператриці з її поштою 23 тис. коней¹.

Цікаві спостереження про цю надзвичайну на той час подію для України викладено в “Записках” генерального підскарбія Якова Марковича від 6 серпня 1744 р.: “Рано-вранці її величність виявила бажання їхати з церемонією до Глухова. Біля карети з оголеними шаблями їхали старшина й бунчукові. Коли під’їхали до міської брами, імператриця вийшла з карети, де її вітав чернігівський єпископ. Потім цариця пішки попрямувала до жіночого монастиря, де слухала обідню і службу (предику) чернігівського архієрея. Після обідні у тому ж супроводі поїхала до двору резидента, де ми мали аудієнцію. Вітальну промову виголосив Михайло Скоропадський. Після сніданку імператриця насолоджувалася танцями наших дружин, польськими і козацькими...”².

Заключним акордом усіх цих урочистостей у Глухові стало подання 7 серпня 1744 р. старшинською верхівкою через О. Розумовського прохання до імператриці про відновлення в Україні гетьманства. Аналогічні прохання були подані й полковниками усіх десяти українських полків, козаки яких перебували для охорони царського пошту на усіх подорожніх станціях до Києва.

Хоча цариця, зважаючи на підтримку й прохання свого фаворита, поставилася до самої ідеї відновлення гетьманства досить прихильно, вона, безперечно, враховувала ту традиційну політику своїх попередників, особливо Петра I, спрямовану на всіляке обмеження (а то й повну ліквідацію) автономії України. Тому й з остаточним вирішенням цього питання в Санкт-Петербурзі не квапилися.

Надзвичайно важливим для російського уряду було й питання щодо кандидатури гетьмана. Ймовірно, що в середині 40-х рр. XVIII ст. найреальнішим претендентом на цю посаду міг бути Олексій Розумовський, якому Україна завдячувала багатьма позитивними зрушеннями в суспільно-політичному житті.

Дивовижно й щасливо склалася його особиста доля. Ще 22-річним юнаком (народився 1709 р.), маючи неабиякі вокальні здібності, Олексій потрапив до придворного хору в Петербурзі, куди привіз його полковник Федір Вишневський. Останній проїздив на Різдвяні свята 1731 р. через

с. Чемер, що на Чернігівщині, і випадково почув у місцевій церкві спів молодого козака з сусіднього села Лемеші Олексія Розума. Чудовий голос і приваблива зовнішність юнака зробили свою справу — Вишневський запросив його до Петербурга співати в придворному хорі.

У Петербурзі на Олексія чекала приємна несподіванка. Тут він зустрів багато своїх земляків (придворні співаки тоді набиралися до хору майже виключно з України). У Глухові функціонувала навіть спеціальна музична школа, де навчали обдарованих хлопчаків для придворного хору в Петербурзі. Однак у придворному хорі Олексій Розум довго не затримався, бо сталася подія, що остаточно визначила його подальшу долю. Цесарівна Єлизавета, яка любила хорові співи і сама часто співала в хорі та відвідувала богослужіння в придворній церкві, була вражена красним голосом молодого українського співака. Коли ж на її вимогу юнак постав перед нею, то зачудування вокальними здібностями переросло у справжнє захоплення: високий, стрункий, дещо смаглявий, з чудовими чорними очима, Олексій Розум був справжнім красенем, який одразу ж припав до серця молодій цесарівні. Так козацький син опинився при “малому дворі” доньки Петра І.

У тому ж таки 1731 р., коли після арешту і катування у Таємній канцелярії за образливі слова на адресу тодішньої імператриці Анни Іоанівни “офіційного фаворита” Єлизавети, прапорщика Семенівського гвардійського полку Олексія Шубіна було заслано до Сибіру, його місце остаточно зайняв Олексій Григорович, який на той час прибрав нове прізвище — Розумовський.

Олексій був деякий час бандуристом, а потім став управителем усіма маєтками Єлизавети. Про зросле в 30-х рр. XVIII ст. значення при “малому дворі” О. Розумовського засвідчували численні листи і чолобитні, що надсилалися на його ім'я прохачами різного рангу. Вплив Олексія Григоровича зріс після сходження Єлизавети на царський престол і особливо після їхнього таємного вінчання. Біограф родини Розумовських князь О. Васильчиков у своїй праці “Родина Розумовських” зазначав, що таємне вінчання цариці з Олексієм Розумовським мало місце восени 1742 р. у церкві підмосковного села Перова³. За версією ж Дмитра Яворницького, це вінчання відбулося 1744 р. під м. Козельцем, у дерев'яному палаці, побудованому для імператриці на березі р. Остер під час її поїздки в Україну. Вінчав їх Кирило Тарловський, який після цієї події переїхав до Петербурга і став духівником і вчителем Катерини — дружини спадкоємця престолу Петра Федоровича⁴.

Якщо факт таємного шлюбу між імператрицею Єлизаветою та її фаворитом Олексієм Розумовським (хоча й за відсутності відповідних документальних джерел) визначається в історичній літературі як цілком можливий (а то й безсумнівний), то історія з начебто існуючими їхніми дітьми — так званими князями Таракановими — виглядає зовсім заплутаною і непереконливою. Скажімо, той же авторитетний дослідник роду Розумовських князь Васильчиков категорично відкидав усі чутки і припущення як про ув'язнення у монастирі дочок Єлизавети і Олексія, так і про родину Тараканових у цілому. Саме ж походження прізвища Тараканови він виводить від співзвучного прізвища племінників О. Розумовського Дарагани, які користувалися особливою прихильністю Єлизавети Петрівни, виховувалися при царському дворі і були відомі в російській столиці як Дараганови. Ця версія Васильчикова видається переконливою і сучасному російському дослідникові Є. Анісімову. Останній цілком слушно підтримує й ту думку Васильчикова, що у XVIII ст. наявність позашлюбних дітей

не заслуговувала на осуд, і якби вони (ці діти) були у Єлизавети, то навряд чи їх переховували б по монастирях або за кордоном. Як приклад на підтвердження цієї думки може бути щаслива доля позашлюбного сина Катерини II і Григорія Орлова — відомого графа О. Бобринського⁵.

Стосунки О. Розумовського з імператрицею Єлизаветою — рідкісний і, власне, єдиний випадок в історії російського фаворитизму, коли незаперечний вплив фаворита на монарха тривав так довго — понад 20 років. Не обіймаючи офіційно жодної державної посади і, тим паче, не маючи ніякого відношення до військової служби, Олексій Розумовський вже одразу після сходження Єлизавети на престол одержав, поряд з такими відомими урядовими чиновниками, як брати О. та П. Шувалови, а також М. Воронцов, високий придворний чин дійсного камергера і звання генерала-поручика. Наступного року, на честь коронації імператриці, він — уже оберегермейстер і кавалер ордена Андрія Первозванного, володар величезних маєтків. З 1744 р. Олексій Розумовський стає високотитулованим дворянином — спочатку одержує від імператора Карла VI, за клопотанням Єлизавети Петрівни, титул графа Священної Римської імперії, а за два місяці по тому стає вже графом і Російської імперії.

З появою на початку 50-х рр. XVIII ст. у імператриці Єлизавети нового фаворита — І. Шувалова вплив О. Розумовського як на саму царицю, так і, відповідно, на усі сфери внутрішньої і зовнішньої політики російського уряду помітно зменшився. Хоча, заради справедливості, слід сказати, що монаршою увагою і ласкою Олексій Григорович не був обділений аж до упокоєння імператриці.

Велич і могутність Олексія Розумовського, звичайно ж, не могли не позначитися на становищі його численної родини в Україні, з якою він підтримував постійні зв'язки і якій допомагав матеріально. З часом усі його родичі стали заможними й посіли чільне місце серед представників української панівної верхівки.

Та особлива увага була звернута на молодшого брата фаворита — Кирила, доля якого виявилася не менш дивовижною, до того ж тісно пов'язаною з долею України.

Найбільш поширеною в історичній літературі датою народження Кирила Розумовського вважається 18 березня 1728 р. (зазначена у написі на його могилі в м. Батурині). За іншими даними, що спираються на власноручну записку К. Розумовського про його рід, датою його народження слід вважати 18 березня 1724 р.⁶

Юнаком Кирило Розум потрапив з глухого українського села до царського двору, де під керівництвом найкращих тогочасних педагогів і вихователів вдосконалював свою освіту, початки якої одержав на Батьківщині. Для завершення освіти у березні 1743 р. Олексій Григорович відправив Кирила за кордон під ім'ям дворянина Івана Обидовського. Наставником при цьому став ад'юнкт Російської академії наук Григорій Теплов, якому судилося впливати не тільки на подальше життя молодого Розумовського — майбутнього гетьмана України, а й на остаточну долю самої української державності. Перед від'їздом Кирило одержав від брата інструкцію, що була написана, найвірогідніше, близькою до Олексія Григоровича людиною — В. Ададуrowим. Окрім загальних настанов молодій людині стосовно поведінки за кордоном, інструкція містила головну вимогу — здобути належні знання, аби бути в майбутньому гідним для служби її імператорській величності. Водночас, за іменним указом імператриці, від Г. Теплового вимагалось під час перебування за кордоном самому ретельно

вивчати досвід роботи іноземних академій і прилучати до цього і свого підопічного.

Навчаючись у Німеччині (Кенігсберг, Берлін, Геттінгем) під керівництвом таких відомих вчених, як Ейлер і Штрубе — членів Російської академії наук, а також у найпрестижніших навчальних закладах Франції та Італії, Кирило Розумовський здобув досить ґрунтовну європейську освіту. Є також підстави гадати, що під час навчання в Берліні він вступив до ма-сонської ложі ⁷.

Навесні 1745 р. Кирило прибув до Петербурга. Отримавши невдовзі придворний чин дійсного камергера, молодий Розумовський з головою занурився у веселе, безтурботне життя вельмож Єлизаветиного двору. Маючи гарну зовнішність і природний розум, він, за свідченням майбутньої імператриці Катерини II, зумів зажити у вищому світі загальної пошани, навіть любові. Не без особистої симпатії Катерина у своїх мемуарах при цьому додавала, що особливою популярністю й успіхом Кирило Григорович користувався у придворних красунь ⁸. До успіху при дворі та прихильності імператриці Єлизавети додалося ще й престижне одруження у 1746 р. з родичкою цариці Катериною Нарішкіною. У травні того ж року Кирило Розумовський був призначений президентом Російської академії наук. Водночас, з огляду на молодість і недосвідченість президента, фактичне керівництво академією було доручено його вихователю Г. Теплову, який офіційно зайняв посаду асесора при академічній канцелярії.

Слід зазначити, що діяльність К. Розумовського на посаді президента з перших кроків була виваженою і конструктивною та свідчила про неабиякий його особистий інтелект. Перший виступ президента Розумовського перед професурою у червні 1746 р. мав, по суті, програмний характер і передбачав значні позитивні зміни у діяльності академії. Висловивши, зокрема, думку про те, що слава академії не може бути великою і шляхетною, якщо вона не поєднується з користю, молодий президент, вже як державний діяч, зажадав, аби академія мала не тільки науковий напрям у своїй діяльності, а й навчальний. Тобто академія, за задумом К. Розумовського, мала стати ще й університетом, загальноросійським вищим навчальним закладом. Не зайвим, вочевидь, буде підкреслити, що це було сказано за дев'ять років до заснування Московського університету.

У самій же академії відчайдушну й непримиренну боротьбу із засиллям німців вів тоді геніальний російський учений Михайло Ломоносов, який свого часу навчався в Києво-Могилянській академії: К. Розумовський одразу ж перейнявся глибокою повагою до Ломоносова і, незважаючи на те, що останній мав багато ворогів серед керівної академічної верхівки (Теплов, Шумахер, Тауберт та ін.), часто підтримував його і морально, і матеріально.

За час президентства К. Розумовського, що тривало майже 20 років (до 1765 р.), в академії з'явилася ціла плеяда місцевих академіків і ад'юнтів. Окрім Ломоносова, це були: Тредіаковський, Крашенников, М. Попов, Котельников, Козицький, Румовський, Сафонов, Красильников і Матоніс.

Тим часом у політичному житті України визрівали визначні події. Останнім поштовхом до остаточного прийняття імператрицею Єлизаветою рішення про відновлення гетьманства стало ускладнення на цей час міжнародного становища Росії (на заході погіршилися стосунки з Прусією, на півдні — з Туреччиною). Не бажаючи за такої ситуації викликати невдоволення української старшини й розпалювати її сепаратистські настрої, Єлизавета 5 травня 1747 р. підписала указ "Про обрання Малоросії Гетьмана за дотеперішніми правами і звичаями" ⁹. При цьому українській

офіційній делегації, яка до того вже тривалий час перебувала в Петербурзі, водночас дали зрозуміти, що мова може йти про обрання лише молодшого Розумовського. Однак через те, що останній не поспішав міняти придворне життя в столиці на гетьманські турботи і на сіре, буденне, як йому видавалося, життя в глухій провінції, “обрання” гетьмана затягнулося до початку 1750 р. За цей час у Кирила Григоровича народилися дочка й син (Наталка й Олексій), а сам він одержав почесний чин підполковника лейб-гвардії Ізмайловського полку.

Проте у січні 1750 р. члени української делегації, генеральні старшини Гудович і Ханенко нарешті привозять до Глухова царську грамоту, в якій мовилося: “Бути в Малій Росії Гетьману як і досі”. Під останнім визначенням малися на увазі сумнозвісні умови, на яких після справжнього погрому України Петром I в 1708—1709 рр. гетьманом став Іван Скоропадський. Водночас у цій же грамоті імператриця урочисто обіцяла своїм “вірним підданам малоросійського народу” “всіх вольностей, прав і привілеїв, які від часу прийняття під державу Всеросійську Гетьмана Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким і всім малоросійським народом... мали, свято, непорушне і ціло дотримуватись”¹⁰. Хоча всім вже було зрозуміло, в тім числі й самій Єлизаветі, що “Березневі статті” (1654) на той час майже повністю були перекреслені і йшлося про жалюгідну їхню тінь.

Проте українська старшина, радше її найбільш передова і свідома частина, жадібно вхопилася за цю, хоча й хитливу, можливість відродити, а то й зміцнити українську державність, здобуту в тяжкій боротьбі сто років тому, яка потерпала під важким чоботом російського централізму.

Відтак сценарій “обрання” гетьмана, розроблений і санкціонований у Петербурзі, почав утілюватися в життя. Його режисером-постановником в Україні став спеціальний царський посланець граф Гендриков, який прибув з цією метою до Глухова, доправивши й спеціальну жалувану грамоту на гетьманство. Заручившись повною підтримкою старшини, духовенства й козаків щодо бажаної кандидатури на посаду гетьмана, він розпочав активну підготовку офіційної церемонії.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події. З самого ранку за гарматними пострілами, що пролунали як сигнал, на міському майдані зібрався великий натовп городян. Сюди ж прибули і розташувалися навколо самого майдану та на прилеглих до нього вулицях усі десять козацьких полків. Водночас до будинку, відведеного для графа Гендрикова, почали збиратися представники старшини, а також українського вищого духовенства на чолі з митрополитом Щербацьким. О 9-й годині ранку розпочалася сама церемонія обрання гетьмана. З двору російського посланця у супроводі загону озброєних козаків і російських гренадерів, а також військових музик виїхала багато споряджена карета, в якій перебував граф Гендриков зі своїми асистентами та секретар Колегії іноземних справ Степан Писарев. Останній тримав у руках велику срібну з позолотою тарелю, на якій лежала царська жалувана грамота. Слідом за каретою представники старшини, зокрема, генеральний суддя Яким Горленко, генеральний підскарбій Михайло Скоропадський, генеральний хорунжий Микола Ханенко, генеральний бунчужний Дем’ян Оболонський, бунчукові товариші Іван Гамалія, Яків Маркович, Федір Ширяй, Іван Журавко, Ілько Журман та інші несли українські й російські прапори, а також гетьманські клейноди: булаву, бунчук, печатку. З прибуттям карети на майдан, до місця, де містилася спеціально споруджена трибуна, царська грамота і гетьманські клейноди були покладені на два столи, вкриті червоним сукном. Прапороносці стали обіч столу. Тут же розташувалися

почесні гості й генеральна старшина. Решта — навколо. Відкрив “Раду” граф Гендриков, який у короткій промові нагадав про волю імператриці відновити гетьманство в Україні і закликав присутніх “вибрати між себе, природних своїх людей, гетьмана, за малоросійськими своїми правами й вольностями, вільними голосами”. С. Писарев голосно зачитав жалувану грамоту, а митрополит Т. Щербацький висловив глибоку подяку цариці Єлизаветі за “високоматеринське визнання і до малоросійського народу милосердя”. Затим граф Гендриков, продовжуючи розігрувати відведену йому в Петербурзі роль, обертаючись на всі боки, голосно кілька разів запитав у присутніх, кого вони бажають собі в гетьмани? Відповідь, вже давно заготовлена, була одностайною: “Графа Кирила Розумовського!”

Та особливо голосно вигукували ім’я молодшого Розумовського найбільш обізнані у всіх деталях церемонії — старшина і духовенство. За стародавнім козацьким звичаєм усі присутні тричі підтвердили свою згоду на обрання Гетьманом К. Розумовського.

Після святкової канонади зі 101 гармати і пострілів угору з козацьких рушниць царська жалувана грамота і гетьманські клейноди були занесені до Миколаївської церкви, де відбувалася урочиста літургія. Потім у резиденції Гендрикова відбувся великий бенкет, під час якого особисто господарю генеральна старшина подарувала 10 тис. руб., а усьому графському почту — 3 тис. руб. Подбали й про простолюддя, якому на відзначення свята, що під гуркіт гармат тривало допізна, було видано понад 200 відер горілки ¹¹.

Такою була остання в історії Гетьманщини Рада з нагоди обрання гетьмана. І хоч вона більше нагадувала добре організовану виставу, головна чинна особа якої була відсутня, а абсолютній більшості присутніх взагалі незнайома, все ж саму по собі подію, безперечно, можна вважати знаменною. Адже відновлювалася не тільки найвища посада в українській державності, але й зростали сподівання усіх верств населення на (хоча б часткове) повернення Україні тих “прав і вольностей”, що були здобуті нею внаслідок переможної Визвольної війни XVII ст. і так нещадно знищувались російським самодержавством. Щоправда, подібні сподівання на кращі зміни з’являлися й раніше. Та цього разу, видавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалося після досить-таки тривалої перерви (16 років минуло по смерті гетьмана Данила Апостола). А по-друге, тепер гетьманом України ставала незвичайна у традиційному розумінні для такої посади людина — представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита. Ця друга обставина, мабуть, найбільше розпалювала сподівання багатьох українців щодо можливостей політичного розвитку своєї Батьківщини.

Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено “обрання” К. Розумовського гетьманом України ¹², а в жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ ¹³. Резиденцією нового гетьмана стало місто Батурич ¹⁴, що свого часу зазнало страшних руйнувань і пограбувань російським каральним загоном на чолі з О. Меншиковим.

13 березня 1751 р. новообраний гетьман, який усе ще залишався в Петербурзі, урочисто присягав імператриці у придворній церкві “вірним, добрим і слухняним рабом і підданим бути... чин гетьманства над Військом Запорозьким і над народом малоросійським вірно та постійно тримати, і все те Військо і народ малоросійський до вірності, служби та послуху приводити, і з жодними сторонніми государями без відома і без указу її і. в. ніякої переписки й пересилки собою не мати...” ¹⁵.

Виголосивши і підписавши присягу, текст якої однозначно засвідчував вкрай підлегле становище гетьмана України від Російської імперії, Кирило Розумовський одержав з рук цариці Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. Нарешті, в середині липня 1751 р. гетьман з величезним почтом прибув до Глухова, де йому була влаштована помпезна зустріч¹⁶.

З відновленням гетьманства дещо змінилася попередня структура органів управління Гетьманщини. Було ліквідовано Правління гетьманського уряду, фактично перестала діяти загальновійськова козацька Рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської Ради, очолюваної гетьманом. До Ради входили члени Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду. В адміністративному апараті ще більше посилювалася роль його верхівки — генеральної старшини.

Загальна кількість усіх старшин (генеральних, полкових і сотенних), які знаходилися безпосередньо в органах управління на початку гетьманства К. Розумовського, становила близько 750 чоловік. Окрім цього, було збережено постійний резерв для старшинської адміністрації в особі бунчужових, військових і значкових товаришів, кількість яких на той час, відповідно, становила 202, 85 і 539 чол.¹⁷

Зберігалися традиційний козацький військово-територіальний поділ Гетьманщини та її збройні сили — козацьке військо. Гетьман К. Розумовський почав призначати й полковників, хоча ще з часів Петра I такі призначення вважалися справою царського уряду. Під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства¹⁸. Без дозволу гетьмана заборонялося арештовувати українців, окрім карних злочинців¹⁹.

Водночас К. Розумовський переконався в необхідності радикальних перетворень у системі управління гетьманського адміністративного апарату. Передусім він почав з реформи судочинства, що відзначалося на той час строкатістю і плутаниною своєї структури. За гетьманськими універсалами від 17 листопада 1760 р. і 17 лютого 1763 р. в Україні значно зменшувалася кількість судових інституцій, скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії, а Генеральний суд остаточно ставав вищим апеляційним органом²⁰. Та надзвичайних змін зазнало українське судочинство наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди: земські, підкоморські і гродські. Назва нововведених судів була запозичена з термінології судової системи шляхетської Польщі, що мала місце в Україні до Визвольної війни XVII ст. Сфера діяльності створених судів регламентувалася відновленими положеннями Литовського статуту 1588 р.

Значної уваги в цей період гетьман К. Розумовський приділяв й економічним проблемам. Так, намагаючись покласти край надмірному поширенню винокуріння, що почало негативно впливати на розвиток продуктивних сил, він 6 липня 1761 р. видав універсал, за яким займатися винокурінням дозволялося лише старшині й козакам, які мали земельні й лісові угіддя. Заборонялося мати в Гетьманщині гуральні й шинки російським поміщикам, а також вихідцям з інших регіонів і країн. На полковників і сотників покладалася обов'язок стежити за суворим дотриманням вимог цього універсалу²¹. Отже, з відновленням гетьманату відбувалося відродження й зміцнення тих автономних “прав і вольностей”, що їх Україна була втратила.

Значно активізувалася на той час і діяльність К. Розумовського як президента Російської академії. Просвітянські дії К. Розумовського не об-

межувалися лише Петербургом і Москвою. Гетьман, всіляко підтримуючи діяльність Києво-Могилянської академії, все більше проймався ідеєю створення університету й в Україні, зокрема в новій столиці — Батурині. В 1760 р. Г. Теплов, узявши за зразок статут німецьких університетів, створив проект Батуринського університету, фундатором і протектором якого мав стати гетьман К. Розумовський. В університеті передбачалося функціонування 9-ти кафедр (“професур”): латинського красномовства, філософії, юриспруденції, історії, математики, теоретичної і практичної фізики, анатомії, хімії, ботаніки і природознавства. Професори університету, крім публічних лекцій для всіх студентів, могли, за бажанням студентів, читати ще й приватні лекції.

Курс самого навчання повинен був тривати три роки. Після цього студенти мали готувати дисертації на вчений ступінь і публічно захищати їх. Випускники університету одержували перевагу при влаштуванні на цивільну й військову службу. Правом вступу до університету користувалися учні існуючих на той час в Україні колегіумів (в тому числі й на Правобережжі), які успішно закінчили клас риторики і вище. Вступні іспити приймав особисто ректор. У разі успішної здачі він відповідно до виявлених схильностей, визначав і напрямок майбутнього навчання абітурієнта. Вступниками до цього вищого закладу могли бути молоді люди — представники всіх верств населення, крім кріпаків. Останні мали право на вступ до університету, лише одержавши звільнення від свого поміщика. Документ про звільнення від кріпацтва повинен був зберігатися в архіві університету і в разі виключення студента повертався поміщику, а сам студент знову мав стати кріпаком.

За згаданим проектом при Батуринському університеті передбачалося утворення підготовчої семінарії на 40 здібних учнів — вихідців зі збіднілих шляхетських родин і “різних чинів”, яким надавалася спеціальна стипендія. В семінарії учні мали вивчати латинську, французьку і грецьку мови, історію та географію. Діти з шляхетських сімей навчалися також фехтуванню й танцям. Після закінчення університету колишні семінаристи, як правило, мали займатися викладацькою роботою — спочатку в тій же семінарії, а потім і в університеті. Однак всі проекти створення й функціонування першого в Україні світського вищого навчального закладу, на жаль, так і залишилися на папері.

Подібна самостійність українського гетьмана викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання в справи управління Україною: вже у березні 1754 р. імператриця Єлизавета спеціальним указом заборонила гетьману самостійно призначати полковників, залишаючи за ним право його попередників лише добирати кандидатів на цю посаду. Тоді ж було офіційно підтверджено становище, за яким українським гетьманам (починаючи зі Скоропадського) було заборонено вести самостійну переписку з іноземними державами, а при них самих (гетьманах) знаходились російські радники — міністри. Все це відтепер безпосередньо стосувалося й К. Розумовського.

Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи Гетьманщини. Указ 1754 р. вимагав, щоб гетьман надсилав до Петербурга докладні звіти про всі прибутки і витрати. К. Розумовський просив звільнити його від такого звітування, проте канцлер Воронцов повідомив, що імператриця категорично відхилила це клопотання і зобов’язала гетьмана неухильно виконувати царський указ. Того ж 1754 р., з метою підірвати економічну незалежність гетьмана, в Україні царським урядом були ліквідовані всі внутрішні мита, відомі під назвою “індукта” та “евекта”. Що-

правда, трохи пізніше ця втрата частково компенсувалася К. Розумовському у вигляді щорічної сплати йому 50 тис. руб. з прибутків прикордонних митниць.

На початку 1756 р. вирішення усіх справ Гетьманщини було перенесено з Колегії іноземних справ до сенату. І хоча це офіційно відбулося за бажанням самого К. Розумовського, який на той час мав погані особисті стосунки з головою російського уряду Бестужевим, факт безпосередньої підлеглості гетьмана відтепер вищій російській державній установі, безперечно, негативно впливав на його престиж. До того ж через деякий час додався й царський указ 1761 р. про відокремлення від Гетьманщини і підпорядкування сенату м. Києва (1762 р. в період короткочасного правління Петра III, Київ було повернуто під відомство гетьмана, але на початку 1764 р. знову вилучено). Об'єктивно це вже були перші офіційні кроки царського уряду початку другої половини XVIII ст. на шляху остаточної ліквідації автономної Української держави.

Однак особисті позиції й становище самого К. Розумовського ще досить тривалий час залишалися міцними. Активно проводячи реформаторську діяльність як гетьман України К. Розумовський водночас пильно стежив за політичним життям у Петербурзі. Понад це, як досить впливова особа при царському дворі, він брав у політичному житті безпосередню участь. Часто навідуючись до Петербурга й Москви, Розумовський підтримував міцні зв'язки з багатьма найвищими царськими сановниками й вельможами. Саме в цей період К. Розумовський встановив дружні стосунки з великою княгинею Катериною Олексіївною — майбутньою імператрицею Росії²².

25 грудня 1761 р. упокоїлась імператриця Єлизавета Петрівна. Всупереч загальному очікуванню, вона, очевидно, так і не наважилася за життя позбавити права престолонаслідування Петра Федоровича на користь малолітнього Павла. То в Росії з'явився новий імператор під іменем Петра III. Знаменно, що у Маніфесті про сходження останнього на престол немає жодного слова ані про дружину Катерину, ані про наступного спадкоємця, тобто принца Павла Петровича²³. Цим офіційним документом імператор Петро III не тільки проігнорував факт існування імператриці в особі Катерини, але й публічно, по суті, на весь світ оголосив про свою переконаність у тому, що принц Павло не був його рідним сином. Якщо припустити, що це справді так, то логічно, що імператор Петро Федорович був останнім з династії Романових, яка припинила своє існування з його насильницькою смертю в липні 1762 р.! Яке ж тоді було справжнє прізвище наступних російських імператорів включно до лютого 1917 р.?

Прибувши до столиці наприкінці 1761 р. в зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети, гетьман України незабаром опинився в найближчому оточенні нового імператора Петра III. Щоправда, теперішнє його становище при дворі значно відрізнялося в гірший бік, ніж воно було за часів Єлизавети. Якщо раніше він почувався незалежним і гордовитим вельможею, який більшість свого часу в столиці проводив у розвагах і бенкетах, то тепер майже постійно знаходився при особі імператора без дозволу виїзду зі столиці. За словами князя Васильчикова, гетьман “не міг при своєму світлому розумі, з перших же днів нового царствування, не зрозуміти жалюгідної ролі, яку йому надав новий імператор”. До того ж Петро III, незважаючи на те, що К. Розумовський був гетьманом, змушував його особисто, як підполковника гвардійського полку, займатися військовими справами і нерідко публічно насміхався над ним за виявлену при цьому незграбність. Запобігаючи цьому, К. Розумовський, подібно до багатьох

інших з оточення імператора, змушений був тримати у себе досвідченого офіцера, у якого кілька разів на день брав уроки пруської муштри, яку так любляв Петро III.

Таким чином, при всьому зовнішньому благополуччі свого становища і навіть, до певної міри, особистої прихильності до нього імператора, К. Розумовський фактично перебував у надзвичайно принизливому становищі. Ця обставина, а також зростаюче невдоволення політикою Петра III (особливо зовнішньою) серед дворянства спонукали гетьмана України приєднатися до змовників, на чолі яких стояла дружина імператора Катерина, і взяти активну участь у дворцовому перевороті, що стався у червні 1762 р. При цьому Ізмайловський гвардійський полк, командиром якого був К. Розумовський, відіграв чи не найвирішальнішу роль у скиненні з престолу Петра III і проголошенні імператрицею Катерини II. Усі активні учасники перевороту були щедро нагороджені новою імператрицею. К. Розумовський, зокрема, одержав, окрім усіх своїх прибутків, пожиттєвий оклад у 5 тис. руб. на рік, був пожалуваний у сенатори і генерал-ад'ютанти імператриці. Цілий рік він ще залишався при царському дворі, користуючись повним довір'ям і прихильністю Катерини II. І лише у червні 1763 р., остаточно зіпсувавши стосунки з фаворитом цариці Григорієм Орловим, гетьман виїхав до України.

На цей час успішно завершувалися перетворення в суспільному й економічному житті, що їх розпочав Розумовський в Україні в другій половині 50-х років. Сам К. Розумовський перебував у ореолі слави й пошани — як один з тих, кому Катерина II завдячувала своєю владою.

Та як виявилось, цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Мається на увазі, зокрема, спроба К. Розумовського встановити спадкоємне гетьманство. Вперше це питання було порушене на старшинській Раді, скликаній гетьманом наприкінці 1763 р. Поряд з прийняттям ряду інших питань на цей рік Радою було вироблено 23 спеціальні пункти²⁴, що лягли в основу складеної пізніше чолобитної на ім'я імператриці Катерини II з проханням дати дозвіл на встановлення спадкоємного гетьманства родини Розумовських. Пропонуючи встановити спадкове гетьманство, Кирило Григорович намагався зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно-політичної автономії України. Разом з тим у цій спробі зміцнити політичну владу гетьманства не можна не вгледіти й прагнення української старшини створити в Україні, бодай у майбутньому, державне утворення, а саме — монархічного типу. Це логічно передбачало повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави.

Як засвідчили подальші події, цього було більше ніж досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і в першу чергу — самої Катерини II, яка небезпідставно вгледіла в такому проханні (і особливо — про повернення “затверджених прав і вольностей, і привілеїв”) небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром і українським державним утворенням. Гетьман Розумовський, який щойно відправив підписану старшиною чолобитну Катерині II, у січні 1764 р. був викликаний до Петербурга. Слідом за тим приголомшеному й глибоко ображеному надзвичайно холодним прийомом імператрицею К. Розумовському було заборонено взагалі з'являтися до двору, поки він не подасть прохання про своє звільнення від гетьманства.

Однак К. Розумовський досить тривалий час не піддавався цій вимозі. Серед придворних кіл, де було чимало друзів гетьмана, почали навіть лунаати голоси, що засуджували дії Катерини II та її уряду. Більше того, в Європі наполегливо поширювалися чутки про змову в Петербурзі проти Катерини II. Занепокоєна імператриця у листі від 17 лютого 1764 р. до кабінет-секретаря і сенатора Адама Олсуф'єва просила, аби той усім розповів про суть “гетьманської справи”, про його (гетьмана) “поведінку в Малоросії”, що вона (Катерина) “два місяці про те знала і не вірила”. З листа видно, як було стурбоване “гетьманською справою” найближче оточення Катерини II, зокрема такі члени її уряду, як І. Неплюєв, О. Шаховської, А. Олсуф'єв, М. Панін, А. Голіцин. Двоє останніх навіть виявляли готовність поїхати до Глухова, аби “розтлумачити Гетьману непорядність його поведінки”.

Коли ж К. Розумовський прибув до Петербурга, то начебто (за словами Катерини II) саме Панін і Голіцин “йому радили, аби з цього з честю вийти, що іншого шляху немає, як тільки просити, про звільнення від цієї посади”. Наприкінці листа Катерина II категорично відкидала досить поширену в Петербурзі думку про те, що начебто “все відбувається від гоніння на Гетьмана графа Г. Орлова”²⁵.

17 серпня 1764 р. в столиці Російської імперії був опублікований сенсаційний документ — маніфест Катерини II про смерть принца Іоана Антоновича, колишнього імператора Росії. Останній, як повідомлялось у маніфесті, був убитий у Шліссельбурзькій фортеці, де він перебував у багаторічному ув'язненні, двома гарнізонними офіцерами — капітаном Власьєвим і поручиком Чекіним — наглядачами екс-імператора. Разом з тим імператриця підкреслювала, що вбивство було вимушеним, оскільки сталося в зв'язку зі збройною спробою визволити з ув'язнення колишнього російського імператора підпоручиком Смоленського піхотного полку, українцем за походженням, Василем Мировичем.

Як з'ясувалося, це був онук Федора Мировича — одного з найбільш послідовних соратників гетьмана Івана Мазепи, оголошеного Петром I зрадником і найбільшим державним злочинцем Російської імперії. У свою чергу, Катерина II оголошувала в маніфесті В. Мировича бунтівником, який був “по крові своїй Вітчизні віроломним”²⁶.

Тексти зазначеного маніфесту, а також відповідного царського указу про “змову Мировича” було розіслано по усій імперії. Потрапили вони й до України, написані на ім'я Гетьмана Кирила Розумовського, який в цей час знаходився в Петербурзі і чекав на вирішення долі як своєї, так і всієї Української автономної держави. Зокрема, “Маніфест” було надіслано накладом в 200 примірників, а указ — в 50, з вимогою розмноження і розіслання в усі полки і сотні, а також на Запорозьку Січ²⁷. Цікаво, що в особистому зверненні імператриці до гетьмана Розумовського з цього приводу не було жодного натяку на можливість його відставки: як і в усіх попередніх документах К. Розумовський — “високо- і благоуроджений, нам люб'язновірний, наш підданий малоросійський, Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман, сенатор, наш генерал-фельдмаршал” і т. ін.²⁸ З свого боку К. Розумовський, виконуючи волю імператриці у вересні 1764 р., гарячково віддає з Петербурга відповідні розпорядження українському уряду — Генеральній військовій канцелярії²⁹.

Однак, як засвідчує ретельний аналіз історичних подій і фактів, це була одна з найбільших політичних провокацій XVIII ст., ініціатором і натхненником якої виступила Катерина II. Серед тих, хто спричинив втягнення у цю провокацію 24-річного онука мазепинця, крім російських масонів

на чолі з М. Паніним, був і член масонської ложі Розумовський. Відомо, що В. Мирович, намагаючись повернути родинні маєтки, конфісковані ще за часів Петра I, неодноразово звертався до Сенату і самої імператриці. При цьому він шукав підтримки й у могутніх своїх земляків — братів Розумовських. Досить часто В. Мирович бував і в будинку Паніних — родичів подруги і соратниці Катерини II княгині К. Дашкової³⁰ та особливо сподівався на допомогу гетьмана України. Однак сподівання молодого українця на позитивне вирішення його питання виявилися марними. За загальноприйнятою версією, єдине, на що спромігся К. Розумовський, так це порадити В. Мировичу “самому брати фортуна за чуба”, тобто самостійно й енергійно вирішувати свої життєві проблеми. До того ж гетьман був одним з небагатьох державних діячів Російської імперії, обізнаних із тривалою й активною антиросійською (читай — патріотичною) діяльністю в еміграції Федора та Івана Мировичів. Зокрема, Федір багато років виконував дипломатичні й розвідувальні доручення гетьмана в екзилі Пилипа Орлика і його сина Григора. Молодший брат Федора Іван, який ще немовлям, разом з усією великою родиною Мировичів був засланий до Сибіру і перебував там багато років. Будучи вже офіцером російської армії, втік за кордон і перейшов на службу до кримського хана. Ще в 50-х рр. XVIII ст. діяльність українських політичних емігрантів, зокрема братів Мировичів, настільки дошкуляла російському урядові, що їхньою “справою” займалася безпосередньо й імператриця Єлизавета³¹. В свою чергу, гетьман Розумовський в одному з листів до російського канцлера Воронцова у 1757 р. пропонував навіть здійснити терористичний акт проти Ф. Мировича і його побратима Ф. Нахимовського — людей вже похилого віку, які перебували на той час у Криму і намагалися звідти підбурювати запорозьких козаків проти Росії³².

У зв'язку з цим цілком припустимо, що саме К. Розумовський, вступивши у таємну змову з Катериною II та її найближчим оточенням з числа масонів (насамперед з М. Паніним), безпосередньо підштовхнув В. Мировича, який на той час теж став масоном, на безглузду авантюру. Справжньою ж метою останньої було заздалегідь заплановане змовниками вбивство реального на той час конкурента Катерини II на царський престол Іоана Антоновича. Не виключено, що К. Розумовський намагався у такий спосіб зберегти гетьманську владу.

Однак після підступного вбивства екс-імператора Іоана Антоновича, що, до речі, було здійснено невдовзі після вбивства імператора Петра III (липень 1762 р.), а слідом за тим швидкого “розслідування” “змови” Мировича і страти останнього (вересень 1764 р.) К. Розумовський, під натиском Катерини II, все ж змушений був подати “прошення” на звільнення від “такої тяжкої та небезпечної посади”.

За царським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р., К. Розумовського звільнено, а саме гетьманство в Україні — остаточно ліквідовано. Для управління країною створювалася так звана Малоросійська колегія на чолі з графом П. Рум'янцевим. Останній була підпорядкована й Запорозька Січ. Автономії України було завдано смертельного удару. Здійснювалася одна з настанов Катерини II, висловлена у відомій інструкції (1764) генерал-прокурору В'яземському: “коли в Малоросії Гетьмана не буде, то треба намагатися, аби час і ім'я гетьманів зникли, а не те щоб персона якась була піднесена в це достоїнство”³³.

Щодо подальшої долі самого К. Розумовського, то навесні 1765 р., склавши перед цим функції президента Академії наук, він відправився в подорож за кордон, що, по суті, було почесним засланням. Щоправда, з

нагоди третьої річниці двірцевого перевороту 1762 р. за особливі заслуги перед імператрицею К. Розумовський, незважаючи на свою відсутність у країні, був першим у списку нагороджених. Та попри те, що колишній гетьман формально продовжував займати високе становище при царському дворі та в уряді (як сенатор і генерал-фельдмаршал), Катерина II понад 11 років не дозволяла йому навіть з'являтися в Україні. Під час своїх мандрів за кордоном К. Розумовський особливу увагу приділив Франції, зокрема Парижу і Страсбургу. В університеті останнього, що вважався одним з найкращих вищих навчальних закладів тогочасної Європи, навчалися двоє його синів — Андрій і Петро. В свою чергу, французький королівський двір люб'язно прийняв екс-гетьмана і приділив його особі велику увагу. Енциклопедист Вольтер називав його Кандидом (герой відомого філософського роману Вольтера), французький поет тих часів Лягарп писав українському гетьману панегірики. За деякими даними, Розумовський зустрічався і вів бесіди з Руссо³⁴. Поряд з тим К. Розумовський, як іноземець, перебував і під таємним наглядом агентів королівської поліції, які щодня надсилали спеціальні звіти про його життя в Парижі³⁵. Особа К. Розумовського цікавила французький уряд, починаючи ще з перших його кроків як гетьмана України. Особливо ж активно різного роду агентурні дані щодо Розумовського надходили за життя Григора Орлика, котрий, як відомо, перебуваючи на високих посадах у дипломатичній і військовій службах Франції, не поривав зв'язків зі своєю Батьківщиною і уважно стежив за всіма в ній подіями. Саме за ініціативою і наполяганням Г. Орлика, в шифрувальних записках якого гетьман України фігурував під числом 1017, у родину Розумовських під виглядом домашнього лікаря свого часу було заслано французького таємного агента Леклерка³⁶.

Лише на початку 1776 р., за сприяння Г. Потьомкіна — нового на той час фаворита Катерини II, з яким Кирило Григорович перебував у дружніх стосунках, він зміг уперше після тривалої відсутності приїхати на Батьківщину.

Навесні 1787 р., відійшовши від усіх державних справ і одержавши повну відставку, К. Розумовський спочатку переїхав до Москви, а 1794 р. остаточно повернувся в Україну і поселився в Батурині. Останні роки життя Кирило Григорович присвятив будівництву церков і кам'яних будинків у своїх численних володіннях: Батурині, Баклані, Почепі, Яготині та ін., а також активній господарсько-промисловій діяльності. Від був одним із перших в Україні зачинателів вівчарства, а також одним з промисловців, котрі почали застосовувати капіталістичні методи виробництва на своїх підприємствах, зокрема на шовковій фабриці в Яготині, на свічкової й сушняній фабриках у Батурині тощо. Своє величезне багатство після смерті брата Олексія і дружини Катерини він розділив між дітьми — п'ятьма синами і чотирма дочками.

Помер К. Розумовський 3 січня (за старим стилем) 1803 р. і був похований у трапезній церкві Воскресіння Христового в Батурині.

Гетьман К. Розумовський залишився в історії України як один з її славних синів і патріотів. Своєю державницькою і реформаторською діяльністю він вніс певний вклад у ту тривалу й трагічну боротьбу, що її вів український народ за національне визволення і створення незалежної держави.

¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 23. — М., 1993. — С. 39.

- ² Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Маркови-ча. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 210.
- ³ В а с и л ь ч и к о в А. А. Семейство Разумовских. — Т. 1. — СПб, 1880.
- ⁴ Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 309—310.
- ⁵ А н и с и м о в Б. В. Россия в середине XVIII в. — М., 1988. — С. 184.
- ⁶ Осьмнадцатый век. — Кн. 2. — М., 1869. — С. 264.
- ⁷ В е р н а д с к и й Г. В. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб, 1999. — С. 342.
- ⁸ Записки императрицы Екатерины II. 1859. Лондон. Репринтное воспроизведе-ние. — М., 1990. — С. 80—81.
- ⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб, 1830. — № 9400.
- ¹⁰ Там само, № 9758.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 54, оп. 1, стр. 1245, арк. 27, 32, 33, 43, 181 та ін.
- ¹² ПСЗ, № 9758.
- ¹³ Там само, № 9808.
- ¹⁴ Там само, № 9786.
- ¹⁵ Російський державний архів давніх актів (Москва) — (далі — РДАДА), ф. 13, оп. 1, стр. 46, арк. 6.
- ¹⁶ ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 4301.
- ¹⁷ Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 19649, арк. 1 а-91.
- ¹⁸ ПСЗ, № 9925.
- ¹⁹ Там само, № 10554.
- ²⁰ ЦДІА України, ф. 54, оп. 1, спр. 3520, арк. 4; оп. 3, спр. 17715, арк. 12.
- ²¹ Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 3781, арк. 2.
- ²² Див.: Записки императрицы Екатерины II. — С. 80—81.
- ²³ Див.: ПСЗ. — Т. 15. — С. 875.
- ²⁴ РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 58, арк. 3—4.
- ²⁵ Русский архив. — 1863. — Кн. 3. — С. 184—185.
- ²⁶ Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Мос-ковском университете (далі — Чтения...). — Кн. 3. — М., 1863. — С. 184—185.
- ²⁷ ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 4150, арк. 1—5.
- ²⁸ Там само, арк. 2, 3.
- ²⁹ Там само, арк. 4—5.
- ³⁰ Записки княгини Е. Р. Дашковой 1859. Лондон. Репринтное воспроизведе-ние. — М., 1990. — С. 92—94.
- ³¹ Див.: П у т р о О. З історії першої української політичної еміграції (за архівними документами XVIII ст.). — Сіверянський літопис. — 1998. — № 5. — С. 3—9.
- ³² Там само. — С. 9.
- ³³ Чтения... — 1858. — Кн. 1. — С. 104.
- ³⁴ Див.: Борщак Ілько. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. — Мюнхен, 1957. — С. 34, 35.
- ³⁵ Там само. — С. 34.
- ³⁶ Там само. — С. 11, 13, 14.

